

Motywy roślinne w ornamentyce ludowej Skalnego Podhala Floral motifs in the folk ornamentation of the Skalne Podhale Region

Ewa Mackoś-Iwaszko*, Magdalena Lubiarcz**

Katedra Ochrony Środowiska Przyrodniczego i Krajobrazu, Instytut Architektury Krajobrazu
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, ul. Konstantynów 1 H, 20-708 Lublin
*emackos@kul.pl, ** lubiarz@kul.pl

Abstract. Highlanders from the region frequently make references to their natural surroundings in their ornamental artefacts and folk art, including plant motifs. Some of the better known examples are stemless carline thistle (*Carlina acaulis* L.), Turk's cap lily (*Lilium martagon* L.) and edelweiss (*Leontopodium alpinum* Cass.). In Poland, the latter can only be found in the Tatra Mountains. Images of plants from the Tatras can be found, in the form of embroidery, on formal, traditional clothes, on everyday-use objects such as wooden chests, on furniture, and finally on paintings on glass. The surrounding landscape had, and still has, a great impact on the everyday life and folk art of the highlanders from Podhale. Its influence is so obvious that it may pass almost unnoticed.

Key words: Tatra Mountains, ornamental artefacts, folk art, plant motifs

Wstęp

Kulturę ludową Podhala cechuje przede wszystkim oryginalny strój, budownictwo, sprzęt i narzędzia. Podtatrze jest jednym z nielicznych regionów w Polsce, gdzie strój ludowy noszony jest nie tylko od święta, ale również na co dzień. Jest on w pewien sposób świadectwem tożsamości i przynależności regionalnej (Trebunia-Staszal 1995). Źródła historyczne i dane etnograficzne wskazują na to, że przez wieki teren Podhala zasiedlały różne grupy etniczne (np. Niemcy, Wołosi, Rusini, Węgrzy), które wniosły do karpackiej kultury pasterskiej wiele elementów własnych kultur. Cechy wspólne odnajdujemy zarówno w wytworach materialnych, takich jak odzież i pożywienie, jak również w zwyczajach i obrzędach pasterskich, wierzeniach magicznych, a nawet w nazewnictwie (Piksa 1995, Lehr & Tylkowa 2000).

Gwałtowny rozwój ornamentyki na Skalnym Podhalu nastąpił pod koniec XIX wieku, wraz ze wzrostem liczby turystów. Zafascynowani Tatrami inteligenci przybywających z całej Polski, propagowali tradycje lokalne, tworząc niejako „mit góralszczyzny” (Maj 1995). Znacznemu przekształceniu w tym okresie uległ także strój regionalny, zarówno pod względem kroju jak również ornamentyki (Trebunia-Staszal 1995). Dawniej nie był tak bogato zdobiony jak współcześnie.

Na Podhalu sztuka obejmuje w zasadzie wszystkie dziedziny życia, gdyż jak pisze Matlakowski (1901) „góral lubi, żeby wszystko co go otacza, było zdobne. Tu sztuka jest zjawiskiem powszechnym, które ogarnęło zarówno dom, jak i meble, sprzęty, narzędzia, odzież, przyoblekając je w oryginalną formę, kolor lub zdobienie”. Górale zdobią niemalże wszystko: drewno, metal, skórę i ceramikę. Nie można także pominąć hafciarstwa i malarstwa.

Ogromną rolę w popularyzowaniu podhalańskiej sztuki ludowej odegrał Stanisław Witkiewicz, który wyodrębnił i rozpowszechnił w architekturze „styl zakopiański” inaczej zwany „podhalańskim”, utożsamiając go z rodzimym, pradawnym stylem polskim. Chciał on uczynić styl ten ogólnonarodowym, gdyż dostrzegwał w ludowej sztuce podhalańskiej rdzennie polskie pierwiastki (Jagiello 1979, Łysiak 1996, Tondos 2004). Jego zdaniem zachowała ona „nie podrobione pierwiastki arcyzmu, powstałe w czasach pierwotnego ustalania się cech narodowych” (Witkiewicz 1899). Zwrócił on szczególną uwagę na surową i oszczędnie stosowaną ornamentykę ludową (Łysiak 1996) uznając, że podkreśla ona istotę stylu zakopiańskiego (Baniowska & Jagiella 2000). Według Witkiewicza (1904) ornamentyka zakopiańska miała charakter geometryczny z wykorzystaniem motywów roślinnych stylizowanych *"to znaczy spotworniały pod wpływem albo pierwotnego niedołęstwa ręki, albo pod wpływem przystosowania naturalnego kształtu rośliny do formy zdobienia geometrycznego"*. W rezultacie terminem „styl zakopiański” określano wszystko, co było zdobione jakimś ornamentem, najczęściej roślinnym i wywoływało skojarzenia z Podhalem. Styl ten, miał obejmować wszystkie składniki życia codziennego, ale najwyraźniej i trwale zaznaczył się w architekturze i meblarstwie (Tondos 2004).

Głównym celem niniejszego opracowania było zbadanie czy w zdobnictwie Skalnego Podhala spotykane są motywy ozdobne wzorowane na roślinności badanego terenu. W ramach badań podjęto próbę określenia gatunków lub rodzajów roślin stosowanych w regionalnej ornamentyce podhalańskiej.

Material i metody

Przedmiotem pracy są rośliny występujące na Skalnym Podhalu, które stały się inspiracją do tworzenia ornamentów wykorzystywanych w sztuce ludowej mieszkańców tego regionu. Skalne Podhale, obejmuje miejscowości położone najbliżej Tatr, a północna granica tego obszaru przebiega przez wsie: Chochółów, Ciche, Ratułów, Skrzypne, Bańska, Leśnica, Białka (Leszczycki 1938, Radwańska-Paryska 1953).

Badania prowadzono w okresie letnim, latach 2012-2013 na terenie Zakopanego (w dzielnicach: Centrum, Krzeptówki, Jaszczurówka, Toporowa Cyrhla, Olcza, Kuźnice, Gubałówka, Chłabówka, Skibówki), w Kirach i Kościelisku oraz na obszarze Tatrzańskiego Parku Narodowego. Przy powstawaniu niniejszego opracowania prowadzono prace kameralne i terenowe. W ramach prac kameralnych posłużono się metodą analityczno-syntetyczną, polegającą na przeglądzie piśmiennictwa z zakresu badanego zagadnienia. W ramach badań terenowych wszystkie zaobserwowane zdobienia odnotowywano, a wybrane ornamenty fotografowano lub rysowano. W sumie wykonano 159 fotografii oraz 60 rysunków. Analizowano współcześnie występujące zdobienia budynków (domów prywatnych, kościołów, restauracji regionalnych, schronisk turystycznych), ogrodzeń, napotkanych kapliczek i krzyży przydrożnych, przedmiotów codziennego użytku, ozdób oraz strojów ludowych. Na podstawie zebranych informacji oraz materiału dokumentacyjnego określono gatunki roślin stanowiące źródło inspiracji twórczej. Niniejsza praca ukazuje tylko niewielką część dokumentacji ilustracyjnej zebranej w trakcie badań.

Nazwy gwarowe roślin podano za Radwańska-Paryska (1992), natomiast nazwy gatunkowe roślin za Atlasem roślin naczyniowych Polski (Snowarski 2002-2015).

Wyniki i ich dyskusja

Praca prezentuje szczególną rolę motywów roślinnych, zaczerpniętych z otaczającej przyrody tatrzańskiej, wykorzystywanych w zdobnictwie i sztuce ludowej mieszkańców

Skalnego Podhala. Ornamentami roślinnymi zdobione są różnorodne materiały - drewno, tkanina i metal.

Dotychczas tematyka związana z ornamentyką roślinną podejmowana była jedynie w kontekście ogólnym (Matlakowski 1901) lub poruszana na marginesie badań dotyczących innych zagadnień, na przykład stroju (Trebunia-Staszal 1995, Hermanowicz–Nowak 2000) lub budownictwa regionalnego i związanego z nim stylu zakopiańskiego (Baniowska & Jagieła 2000, Tondos 2004). Jednakże nie badano tych zagadnień pod względem florystycznym.

Matlakowski (1901) w swych badaniach nie skupia się na motywach roślinnych wykorzystywanych w ornamentyce podhalańskiej, ale przedstawia je jako jedną z grup ozdób, obok geometrycznych, zwierzęcych i antropomorficznych. Wśród motywów roślinnych stosowanych w zdobnictwie podhalańskim Matlakowski (1901) wyróżnia: podstoł (*Lunaria rediviva*), dziewięciornik (*Carlina acaulis*), leluję (*Lilium* sp. i *Trollius europaeus*), złotogłów (*Lilium martagon*), róże (*Rosa* sp.), szyszki smrekowe (*Picea abies*). Ponadto wspomina o ostrowce, kłósku, rzasie i gajach.

Witkiewicz zafascynowany tatrzańską florą wprowadził do ornamentyki zakopiańskiej motywy roślinne wcześniej nie wykorzystywane w zdobnictwie ludowym. Jak podaje Witkiewicz (1911) - „tę ornamentykę ludową wzbogaciliśmy kilku motywami tatrzańskich roślin, jak złotogłów, kalina, paproć i kilku innych kwiatów, których bogactwo w Tatrach może dostarczyć niejednego jeszcze pierwiastku formy”. Współcześnie motywy te, z wyjątkiem lilii złotogłów, nie są spotykane w zdobnictwie podhalańskim. Jak podaje Tondos (2004), jednymi z pierwszych wzorów, które przyjęły się w zdobnictwie i budownictwie góralskim były więc zwijana z liśćmi i dzwinkowatymi kwiatami leluji.

W przeprowadzonych badaniach odnotowano ornamenty nawiązujące swym kształtem do roślin należących do 18 rodzajów, w tym udało się zidentyfikować 10 gatunków (Tab.1). Niektóre motywy roślinne stosowane w zdobnictwie podhalańskim są tak dalece przetworzone artystycznie, że trudno jednoznacznie ustalić powiązanie między rzeczywistymi gatunkami, a wytworami ludzkiej wyobraźni. W czasie prowadzonych obserwacji terenowych wśród ornamentów roślinnych najczęściej spotykano motywy lilii, róży, dziewięciosa i szarotki. Nieco rzadziej pojawiały się miesięcznica (podstoł), maki, dzwonki, jarzab pospolity i fiołki, a także pędy kosodrzewiny i szyszki świerkowe. Motywy nawiązujące do pozostałych roślin spotykano okazjonalnie (Tab. 1). Wszystkie rozpoznane gatunki zamieszczono w Tab. 1.

Rośliny jako źródło inspiracji w ornamentyce

Lilie w zdobnictwie podhalańskim ukazywane są w rozmaity sposób (Ryc.1). Można spotkać ornamenty przedstawione w sposób bardzo realistyczny, ale także kwiaty o bardzo schematycznym kształcie, przypominającym kwiat lilii lub tulipana (Ryc.2) – zwane *lelują* (Matlakowski 1901). *Lelują* górale w swej gwarze określają dwa gatunki roślin lilii (*Lilium* sp.) i pełnika (*Trollius* sp.). Wśród motywów lilii można wyróżnić bardzo charakterystyczny kształt lilii złotogłów (*Lilium martagon* L.), który zazwyczaj bardzo wiernie oddaje naturalny wygląd tej rośliny niezależnie od materiału, na którym został wykonany. Motyw ten został wprowadzony do ornamentyki podhalańskiej pod koniec XIX wieku przez Witkiewicza, wraz ze „stylem zakopiańskim” (Witkiewicz 1911). Równie realistycznie, choć zazwyczaj w różnorodny sposób są przedstawiane kwitnące wielobarwne kwiaty róż (*Rosa* sp.) (Ryc.3). Niekiedy jednak motywy różane są mocno zmodyfikowane, a swym wyglądem przypominają piwonie lub pawie oczka. Jako dopełnienie innych motywów bywają stosowane także różane owoce. Kolejnymi motywami charakterystycznymi dla zdobnictwa podhalańskiego są dziewięciosa bezłodygowy (*Carlina acaulis* L.), zwany przez górali dziewięciornikiem (Ryc.4) i szarotka alpejska (*Leontopodium alpinum* Cass.). Dziewięciosa jest zazwyczaj niezwykle

okazały i w większości przypadków prezentowany jest jako pojedynczy ornament (na przykład na cuchach, gorsetach). Szarotki, mimo iż są zdobieniami mniejszymi, są równie chętnie wykorzystywane jako osobne motywy (Ryc.5), ale także stosowane są jako mniejsze elementy stanowiące dopełnienie. Oba te motywy szczególnie często stosowane są w zdobieniach drewnianych przedmiotów, pamiątek regionalnych wykonanych ze skóry oraz w różnego rodzaju haftach (białych i barwnych).

Jako elementy dopełniające główne motywy zdobnicze, spotykane są najczęściej zielone gałązki drzew liściastych, zwane *gajami* oraz kłosa zbóż. Ponadto w analizowanym materiale stwierdzono również fiołki, niezapominajki, dzwonki (Ryc.6) i miesięcznicę - zwaną *podstołem*. Spotyka się także zdobienia nawiązujące kształtem do szyszki świerkowej lub gałązki kosodrzewiny.

W niniejszych badaniach nie zaobserwowano *ostrewki*, o której pisał Matlakowski (1901) w swoim dziele dotyczącym XIX wiecznego zdobnictwa na Podhalu. *Ostrewką* w gwarze podhalańskiej określa się młody uschnięty świerk, z obcięzonymi gałązkami, służący do suszenia siana.

Motywy roślinne w zdobnictwie podhalańskim

Szczególnie bogatą ornamentyką odznaczają się regionalne stroje ludowe, zdobione różnorodnymi haftami. Hafciarstwo na Podhalu, mimo niezbyt długiej tradycji, głęboko zakorzeniło się w kulturze regionu. Ukształtowało się ono dopiero pod koniec XIX wieku, a jeszcze na początku XX wieku kolorowe wyszycia, takie jak parzenice na męskich spodniach, budziły zgorszenie i brak akceptacji (Lehr & Tylkowa 2000). Białym haftem zdobi się przede wszystkim bieliznę, odświętną odzież, pościel i obrusy, natomiast barwne wyszycia stosowane są na cuchach i serdakach, spodniach oraz na strojach kobiecych – gorsetach i spódnicach. Obecnie spotyka się również barwne hafty na bluzkach.

Motywami roślinnymi bogato zdobiony jest tradycyjny strój kobiecy, noszący miano „ubrania” (Ryc.7A,B). Składa się on z haftowanej białej bluzki, gorsetu oraz kwiecistej tybetowej spódnicy (Ryc.7A). Kobięcy gorset zdobią trzy hafty: dwa małe z przodu, i jeden największy centralnie położony na plecach (Ryc.8). Najczęściej wykorzystywanymi motywami są róże, lilie, dziewięciły i szarotki (Ryc.1-6). Poza tym można spotkać kompozycje wielokwiatowe, w których wyraźny jest motyw główny, dopełniony drobnymi elementami kwiatowymi (niezapominajki, bratki, leluje, kłosa, drobne listki)(Ryc.6). Zdobienia wyszywane są kolorowymi nićmi lub wykonywane błyszczącymi cekinami i koralikami. Kwieciste spódnice i chusty, zdobione motywami różnymi (Ryc.9), mają zazwyczaj biały, niebieski, czerwony lub zielony kolor „dna”, czyli tła. Obecnie popularny jest również drugi rodzaj kobiecego „ubrania”, w którym gorset i spódnica są uszyte z takiego samego materiału i ozdobione tym samym motywem (Ryc.7B) (Hermanowicz–Nowak 2000).

W zdobieniu strojów męskich, motywy roślinne występują rzadziej. Spotykamy je przede wszystkim na cuchach oraz jako niewielkie uzupełnienie innych wzorów na pozostałych częściach stroju. Przeważają kolory zielony, czerwony i różowy. Na cuchach z przodu haftowany jest jeden potrójny wzór (trzy róże lub kwiaty przypominające pawie oczka), z tyłu pojedynczy ornament (dziewięcił lub róża). Podkrój przy szyi i rękawy cuchy zdobione są barwnymi lamówkami i niewielkimi motywami roślinnymi (szarotki, leluje, dziewięciły, fiołki) (Ryc.10).

Wśród turystów ogromną popularnością cieszą się zdobione regionalnymi motywami roślinnymi skórzane „pamiątki z Zakopanego”, takie jak: torebki, paski, pantofle, portfele i kierpce.

Szczególną rolę odgrywa również zdobnictwo w drewnie (Ryc.11). Zdobi się drzwi, wystające spod okapu belki stropowe oraz szczyty dachów. Największą ozdobą izby góralskiej była niegdyś rzeźbiona belka stropowa biegnąca pod powalą (Lehr & Tylkowa

2000). Bogatą ornamentyką roślinną odznaczają się przedmioty codziennego użytku, między innymi takie jak stoły, kredensy, zydle z ażurowo rzeźbionymi zapleckami. Dawniej zdobiono również wiszące na ścianie łyżniki służące do przechowywania łyżek (Matlakowski 1901). Oprócz narzędzi i przedmiotów użytkowych, ornamentami roślinnymi dekorowane są również krzyże i kapliczki przydrożne (Ryc.12). Wśród motywów rzeźbionych w drewnie dominują przede wszystkim leluje, lilie złotogłów, miesięcznice, dziewięciły i szarotki (Ryc.1-5). Poza tym można spotkać również inne wzory roślinne (ostrozenie, róże, szyszki, gałązki kosodrzewiny).

Motywy roślinne odnajdujemy również w zdobnictwie metalu. Stosując techniki takie jak odlewanie, kucie i wytłaczanie wzorów stempelkowych, wykonuje się różnego rodzaju przedmioty użytkowe, w tym elementy strojów ludowych, żelazne okucia, czy metalowe elementy mebli. Szczególnie wiele elementów roślinny wykorzystywanych jest w kutych zdobieniach bram, krat i innych wytworów kowalstwa artystycznego (Ryc.13).

Literatura

- Baniowska E, Jagieła K 2000. Architektura ludowa. In: Tylkowa D (ed) Podhale. Tradycja we współczesnej kulturze wsi. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Kraków, pp.71-214.
- Hermanowicz – Nowak K 2000. Strój ludowy. In: Tylkowa D (ed) Podhale. Tradycja we współczesnej kulturze wsi. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Kraków, pp. 245-300
- Jagiello M 1979. Listy o "stylu zakopiańskim" 1892-1912. Wokół Stanisława Witkiewicza. Wyd. Literackie, Kraków
- Lehr U, Tylkowa D 2000. Wiadomości o regionie. In: Tylkowa D (ed) Podhale. Tradycja we współczesnej kulturze wsi. Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Kraków, pp. 11-79
- Leszczycki S 1938. Region Podhala. Podstawy geograficzno-gospodarcze planu regionalnego, Biuletyn Komisji Studiów Ligi Popierania Turystyki, II: 7-290
- Łysiak W 1996. Stanisława Witkiewicza myśl i realizacje przetworzenia kultury ludowej. Lud, 80: 169-178.
- Maj M 1995. Kultura ludowa. In: Warszńska J (ed) Karpaty Polskie, Przyroda, człowiek i jego działalność, Kraków, pp. 181-196
- Matlakowski W 1901. Zdobienie i sprzęt ludu polskiego na Podhalu, Druk P. Laskauera i W. Babickiego, Warszawa, (Reprint: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe Warszawa, 1980)
- Piksa W 1995. Spojrzenie na Tatry poprzez wieki: od pierwszych wzmianek do oświecenia, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Kraków – Wrocław
- Radwańska-Paryska Z 1953. Zielony świat Tatr, Nasza Księgarnia, Warszawa
- Radwańska-Paryska Z 1992. Słownik gwarowy góralskich nazw roślin z Tatr i Podtatrza, Wydawnictwo TPN, Zakopane
- Snowarski M 2002-2005. Atlas roślin naczyniowych Polski [w:] <http://www.atlas-roslin.pl> (dostęp on-line 04.2015, wersja atlasu 15.05.11)
- Tondos B 2004. Styl zakopiański i zakopiańszczyzna. Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław, Warszawa, Kraków
- Trebusia-Staszal S 1995. Znaczenie i funkcje stroju podhalańskiego we współczesnym życiu mieszkańców Podhala. Wierchy, 61: 125-143.
- Witkiewicz S 1899. Styl zakopiański. In: Witkiewicz S (ed) Sztuka i krytyka u nas. Lwów, pp. 619–667.
- Witkiewicz S 1904. Styl zakopiański. Z. 1: Pokój jadalny. Lwów
- Witkiewicz S 1911. Styl zakopiański. Z. 2: Ciesielstwo. Lwów

Fig.1. Motywy lilii wykonane na różnych materiałach

Fig.2. Motyw *lelui*

Fig. 3. Motyw róży wykorzystywany w zdobnictwie podhalańskim

Fig.4. Motyw dziesięciu

Fig.5. Motyw szarotki

Fig.6. Mniejsze elementy roślinne uzupełniające główne motywy zdobnicze

Fig. 7. Strój kobiety zwany „Ubraniem”, A- haftowany gorset i kwiecista spódnica tybetowa, B- gorset i spódnica są uszyte z takiego samego materiału

Fig. 8. Zdobienie kobiecego gorsetu

Fig. 9. Tybetowe kwieciste, różane spódnice

Fig. 10. Zdobienie stroju męskiego

Fig. 11. Elementy zdobnicze wykonane w drewnie

Fig. 12. Zdobione krzyże i kapliczka

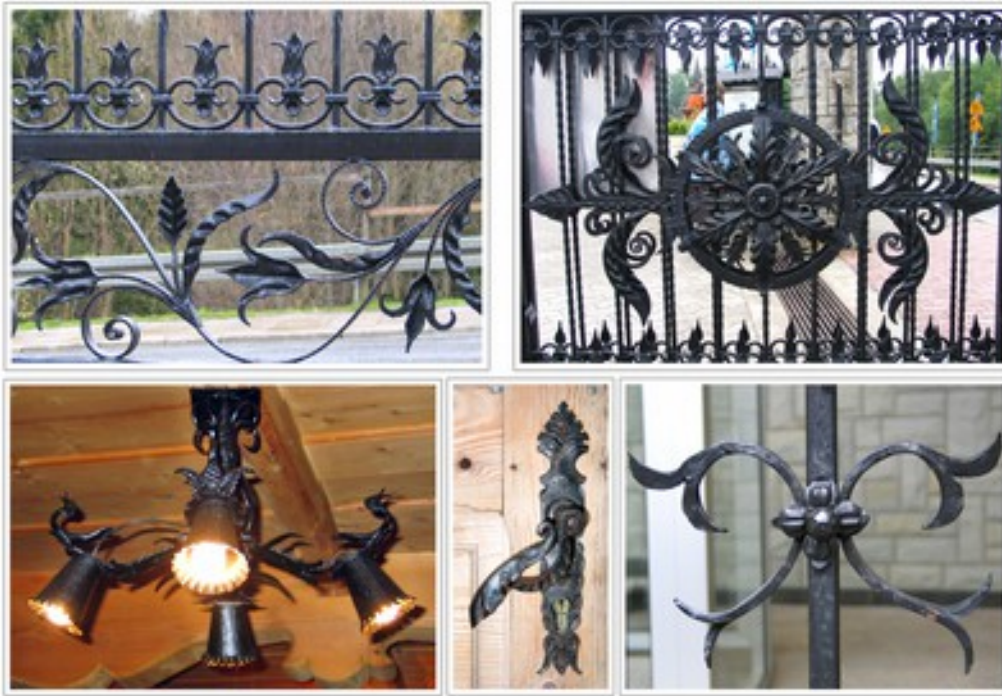

Fig. 13. Elementy roślinne wykorzystywane w kowalstwie artystycznym

Tabela 1. Rośliny wykorzystywane w ornamentyce Skalnego Podhala

	NAZWA POLSKA	NAZWA ŁACIŃSKA	NAZWA ZWYCZAJOWA, GWAROWA STOSOWANA NA SKALNYM PODHALU	CZĘSTOŚĆ WYSTĘPOWANIA ¹
1.	dębik ośmiopłatkowy	<i>Dryas octopetala</i> L.	-	*
2.	dziwieńsił bezłodygowy	<i>Carlina acaulis</i> L.	dziwieńsiornik, dziwieńsiosił	***
3.	dzwonek	<i>Campanula</i> sp.	dzbaneczki, zwonki	**
4.	jarząb pospolity	<i>Sorbus aucuparia</i> L. em. Hedl.	skorusa	**
5.	fiolek	<i>Viola</i> sp.	-	**
6.	kosodrzewina	<i>Pinus mugo</i> Turra	kosówka	**
7.	kuklik	<i>Geum</i> sp.	benedyk	*
8.	lilia bulwkowata	<i>Lilium bulbiferum</i> L.	leluja	***
9.	lilia złotogłów	<i>Lilium martagon</i> L.	złotogłów	***
10.	mak	<i>Papaver</i> sp.	-	**
11.	miesiącznica	<i>Lunaria</i> sp.	podstoł	**
12.	naparstnica pospolita	<i>Digitalis grandiflora</i> Mill.	sałata	*
13.	niezapominajka	<i>Myostis</i> sp.	żabie oczko	*
14.	ostrożeń	<i>Cirsium</i> sp.	oset	*
15.	róża	<i>Rosa</i> sp.	-	***
16.	róża dzika / kwiat i owoc	<i>Rosa canina</i> L.	-	**
17.	skalnica	<i>Saxifraga</i> sp.	-	*
18.	szarotka alpejska	<i>Leontopodium alpinum</i> Cass.	szarotka, sukiennik	***
19.	świerk pospolity / szyszki	<i>Picea bies</i> (L.) H.Karst.	smrek	**
20.	urdzik karpacki	<i>Soldanella carpatica</i> Vierh.	hurduzik	*

¹ bardzo często ***, czasami **, sporadycznie *